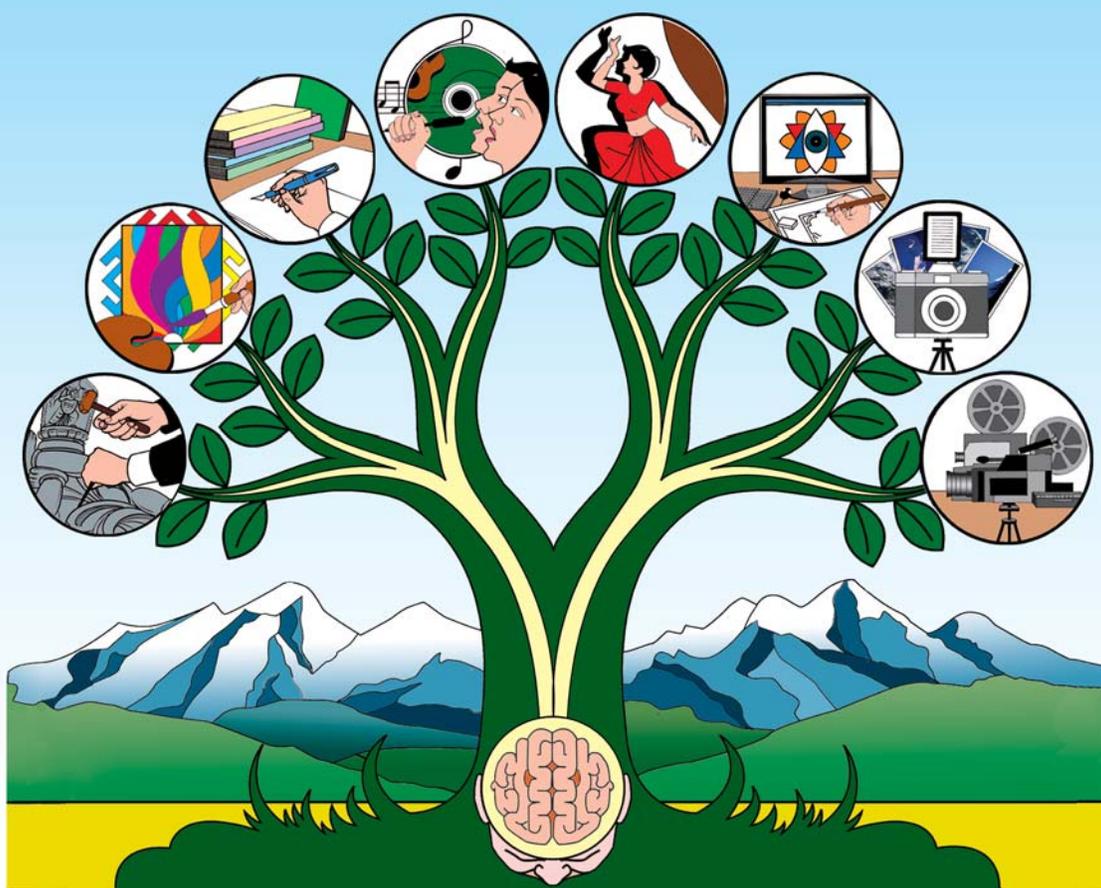

प्रतिलिपि अधिकार

(संक्षिप्त परिचय)

नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालय

प्राक्कथनः

प्रतिलिपि अधिकार व्यवस्थाले मानिसको रचनात्मक कामहरूको संरक्षण गर्दछ । समाजको विकासका लागि सिर्जनात्मक, रचनात्मक र आविष्कारमूलक कामहरू धेरै भन्दा धेरै हुन जरूरी छ । त्यसैले हरेक मुलुकले रचनात्मक र अनुसन्धानमूलक कामहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने नीतिहरू अख्तियार गरेको पाइन्छ । त्यसै अनुसार कुनै पनि रचना, सिर्जना, प्रस्तुति वा आविष्कार उपरको एकलौटी अधिकार स्रष्टा, सर्जक र आविष्कारकमा नै रहने व्यवस्था बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार सम्बन्धी कानूनहरूले गरेका हुन्छन् । प्रतिलिपि अधिकार व्यवस्थाले देशको साहित्य, कला, संस्कृति, ज्ञान-विज्ञान आदिको विकासमा टेवा पुऱ्याउँछ । यसबाट सिर्जनात्मक र कलात्मक कार्यमा आधारित उद्यम व्यवसायहरूको विकास हुन्छ । देशमा रोजगारी र आय आर्जनमा ठूलो योगदान पुग्दछ र राष्ट्रिय उत्पादनमा पनि उल्लेखनीय बृद्धि हुन जान्छ ।

नेपालमा प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी कानून वि.सं. २०२२ सालमा लागू भएको थियो । तर यो ऐन पछिल्लो समयमा विकसित अन्तर्राष्ट्रिय पद्धति र मापदण्ड अनुकूल नभएकोले नयाँ प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ ल्याएको हो । यसै गरेर नेपालमा प्रतिलिपि अधिकार व्यवस्थाको सुदृढीकरण गर्न र प्रतिलिपि अधिकार विषयमा ज्ञान, सीप र चेतना विस्तार गर्न नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालय वि.सं. २०६१ सालमा स्थापना भयो । प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी ज्ञान, सीप र सचेतना विस्तार गर्ने कार्यालयीय दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी यो संक्षिप्त जानकारीमूलक पुस्तिका तयार पारिएको हो । यस पुस्तिकामा प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी आधारभूत कुराहरू संक्षेपमा प्रकाश पारिएको छ । मूलतः यो पुस्तिका विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संगठनबाट प्रकाशित यस सम्बन्धी प्रकाशनहरू र प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को अध्ययन गरेर तयार पारिएको छ । नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालयबाट सञ्चालन गरिने तालीम, गोष्ठी, सेमिनार लगायतका प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी सचेतनामूलक कार्यक्रमहरूमा यो पुस्तिका वितरण गरिनेछ । प्रतिलिपि अधिकार बारे सामान्य जानकारी दिलाउन र यस सम्बन्धी जिज्ञासा र चासो जगाउन यो पुस्तिका सफल हुनेछ भन्ने विश्वास गर्दछु ।

२०६८ माघ

बिसु कुमार के.सी.
रजिष्ट्रार

प्रतिलिपि अधिकारको परिचय

मानिसको बुद्धिले सिर्जना गरेका सबै कुरा बौद्धिक सम्पत्ति हुन् । बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी कानूनले बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको संरक्षणको व्यवस्था गर्दछ । बौद्धिक सम्पत्तिका मूलतः दुई हाँगा छन् । (१) प्रतिलिपि अधिकार (२) औद्योगिक सम्पत्ति अधिकार । आविष्कारमूलक कामको लागि पेटेण्ट, वस्तुको मौलिक डिजाईनको संरक्षणको लागि डिजाईन अधिकार र उत्पादकले आफ्नो वस्तु तथा सेवाहरूलाई अरुको भन्दा फरक देखाउन र चिनाउन प्रयोग गर्ने चिन्हहरूको संरक्षणको लागि ट्रेडमार्क अधिकार आदि औद्योगिक सम्पत्ति अधिकार अन्तर्गत पर्दछ ।

प्रतिलिपि अधिकारले भने मानिसले गरेका रचना वा अभिव्यक्तिको संरक्षण गर्दछ । त्यस्तो रचना वा अभिव्यक्ति मौलिक हुनु पर्दछ र मूर्त अर्थात सादृश्य रूप (Tangible form) मा प्रस्तुत गरिएको हुनु पर्दछ । तर प्रतिलिपि अधिकारले त्यस्तो रचना वा प्रस्तुति गुणस्तरीय, उपयोगी वा मूल्यवान हुनु पर्दछ भन्ने आग्रह राख्दैन । प्रतिलिपि अधिकार स्वतः प्राप्त हुन्छ, दर्ता वा अन्य कुनै औपचारिकता पूरा गर्नु पर्दैन । आफ्नो प्रतिलिपि अधिकार संकेत गर्न © चिन्ह प्रयोग गर्ने पनि चलन छ । तर धेरै मुलुकहरूमा सार्वजनिक अभिलेखको लागि तथा प्रमाण पुऱ्याउन सजिलोको लागि स्वेच्छिक रूपमा दर्ता गराउन सकिने व्यवस्था गरिएको पाईन्छ । नेपालमा पनि यस्तो व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रतिलिपि अधिकारका क्षेत्रहरू

मानिस बौद्धिक र विवेकशील प्राणी भएकोले रचनात्मक र सृजनात्मक कामहरू गर्दछ । यस्ता सिर्जनात्मक र रचनात्मक कामहरू सबै प्रतिलिपि अधिकारको क्षेत्रमा पर्दछन् । तसर्थ प्रतिलिपि अधिकारको दायरा व्यापक र असिमित छ भन्न सकिन्छ । सजिलो गरी बुझ्नका लागि निम्न विषय र क्षेत्रका कामहरूलाई प्रतिलिपि अधिकारको क्षेत्रको रूपमा लिन सकिन्छः-

लेखनकार्य: लेख, निबन्ध, उपन्यास, कथा, कविता, नाटक, पाठ्यपुस्तक, वेवपेज, विज्ञापन सन्देश, संगीत तथा नृत्यका संकेतहरू आदि ।

सांगीतिक कार्य: गीत, संगीत आदि ।

कलात्मक कार्य: चित्रकला, मूर्तिकला, रेखाचित्र, फोटोग्राफी, नक्सा, खाकाचित्र आदि ।

नाट्य वा नृत्य रचना: नाटक, ओपेरा (Opera), नाच आदि ।

चलचित्रजन्य रचना: चलचित्र, भिडियो खेल (Video game), टेलिभिजन कार्यक्रम, कार्टून फिल्म आदि ।

कम्प्युटर रचना: कम्प्युटर प्रोग्राम, सफ्टवेयर आदि ।

प्रतिलिपि अधिकारको धनी

निश्चित शर्तका अधिनमा रहेर र केही अवधिका लागि कुनै पनि रचना वा कलाकृति उपर भौतिक सम्पत्ति जस्तै भोगचलन गर्ने, बिक्री वितरण गर्ने, र आफु खुसी प्रयोग गर्ने अधिकार प्रतिलिपि अधिकारको धनीलाई हुन्छ । यस्तो अधिकार कसैले उल्लङ्घन गरेमा कानुनी उपचार खोज्ने अधिकार पनि सम्बन्धितलाई हुन्छ । प्रतिलिपि अधिकार यसको रचनाकार वा सर्जकलाई प्राप्त हुन्छ । धेरैले मिलेर रचना वा सिर्जना गरेको भए सामूहिक रूपमा अधिकार कायम हुन्छ । अरूले लाए अन्हाएर वा पारिश्रमिक लिएर गरेको अर्थात कामदार कर्मचारीको हैसियतमा गरेको सिर्जनाको अधिकार रोजगारदातामा रहन्छ ।

प्रतिलिपि अधिकार अन्तर्गतको आर्थिक अधिकार अरूलाई बिक्री वा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ । प्रतिलिपि अधिकार अरूलाई दिँदा पूर्ण रूपमा हक छाडेर दिने (Assignment) वा हक नछोडी कुनै अधिकार मात्र प्रयोग गर्न अनुमति (Licenses) दिने गरिन्छ । तर यसरी हस्तान्तरण हुँदा पनि नैतिक अधिकार भने रचयितामा नै रही रहेको हुन्छ ।

प्रतिलिपि अधिकारहरू

प्रतिलिपि अधिकार अन्तर्गत रचयितालाई विभिन्न खाले एकमुष्ट अधिकार (Bundle of Rights) प्राप्त हुन्छ । यस्ता अधिकारमा रचनाकारलाई सर्वाधिकार (Exclusive Rights) प्राप्त हुन्छ भने केही प्रतिलिपि अधिकार धनीलाई लाभांश पाउने (Remuneration) अधिकार मात्र हुन्छ । बर्न महासन्धि अनुसार

प्रतिलिपि अधिकार दुई किसिमका हुन्छन्:-

- (१) आर्थिक अधिकार (Economic Rights)
- (२) नैतिक अधिकार (Moral Rights) ।

आफ्नो रचना उपरको आर्थिक अधिकार अन्तर्गत निम्न कुराहरूमा रचनाकारलाई सर्वाधिकार हुन्छ:-

- पुनःउत्पादन गर्ने,
- अनुवाद गर्ने,
- स्वरूप/शैली परिवर्तन गर्ने,
- प्रदर्शन वा प्रस्तुत गर्ने,
- वितरण गर्ने,
- प्रसारण गर्ने,
- सार्वजनिक सञ्चार गर्ने आदि ।

नैतिक अधिकार अन्तर्गत स्रष्टालाई आफ्नो रचनामा निम्नानुसार स्वामित्व/साइनो राख्ने अधिकार रहन्छ:-

- आफ्नो रचनामा वास्तविक वा छद्म नाम उल्लेख गर्न पाउने (Right of Paternity),
- रचनाको ख्याति, सम्मान, प्रतिष्ठा कायम राख्ने (Right of Integrity)

प्रतिलिपि अधिकारको संरक्षण अवधि

प्रतिलिपि अधिकार सधैलाई पाइरहने कुरो होइन । राज्यको कानूनले रचनाकार र रचनाको किसिम अनुसार संरक्षण अवधिको सीमा तोकेको हुन्छ । संरक्षण अवधि सकिएपछि यस्ता रचना सार्वजनिक सम्पत्ति हुन्छन् ।

बर्न महासन्धिले रचयिताको जीवनभर र मृत्युपछि ५० वर्षसम्म प्रतिलिपि अधिकार संरक्षण गरिदिनु पर्ने न्यूनतम शर्त तोकेको छ । कतिपय मुलुकहरूले यो भन्दा बढी अवधि पनि संरक्षण हुने व्यवस्था गरेका पाइन्छन् । तर कम भने गर्न

हुँदैन । कुनै रचना धेरै जनाले संयुक्त रूपमा तयार गरेको भए सबै भन्दा पछि मृत्यु हुने रचनाकारको मृत्युपछिको ५० वर्षसम्म प्रतिलिपि अधिकार कायम रहन्छ । रचनाको आर्थिक अधिकार रचयिताको मृत्युपछि उसले इच्छाएको व्यक्ति वा हकवालामा सरेर जान्छ ।

अज्ञात रचनाकारको हकमा भने रचना प्रकाशित भएको मितिले ५० वर्ष प्रतिलिपि अधिकार सुरक्षित हुन्छ र यदि रचनाकार ज्ञात हुन आएमा निजको जीवनभर र मृत्युपछिको ५० वर्षसम्म अधिकार संरक्षण हुन्छ । यसै गरेर कुनै रचनाको धनी व्यक्ति नभै संस्था भएमा प्रकाशित भएको मितिले ५० वर्षसम्म मात्र अधिकार रहन्छ । कतिपय मुलुकहरूले रचनाकारको नैतिक अधिकार संरक्षणको कार्यलाई भने अवधि नतोक्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

तत्सम्बन्धी अधिकार (Related Rights)

मूल रचनालाई जनसमक्ष पुऱ्याउने कार्यमा प्रस्तोता, रेकर्ड उत्पादक र प्रसारकहरूको ठूलो सहयोग चाहिन्छ । जस्तो कि एउटा गीतको शब्द तथा संगीत रचनालाई गायक तथा वाद्यवादकले प्रस्तुत गर्दछन्, रेकर्ड कम्पनीले रेकर्ड गरेर उत्पादन गर्दछन् र प्रसारण संस्थाहरूले प्रसारण गरेर जनमानसमा पुऱ्याउँछन् । यसरी यी प्रस्तोता, प्रसारक र रेकर्ड कम्पनीले पनि आफ्नो श्रम, सीप, साधन, सिर्जनात्मक कला र प्रतिभा उपयोग गरेर एउटा कृति बजारमा आउँछ । त्यसैले मूल रचनालाई जनसमक्ष ल्याउन सहयोग गर्ने यस्ता प्रस्तोता, प्रसारक र उत्पादकलाई पनि प्रतिलिपि अधिकार कानून अन्तर्गत अधिकारहरू प्राप्त हुन्छ । यी अधिकारलाई तत्सम्बन्धी अधिकार (Related rights) भनिन्छ ।

प्रस्तोताको अधिकार (Performers Rights)

कुनै पनि रचनालाई सार्वजनिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने काम गर्नेलाई प्रस्तोता भनिन्छ । प्रस्तोता भनेर विशेष गरेर गायक, वाद्यवादक, नर्तक र अभिनयकर्ता आदिलाई जनाउँछ । एउटा गीत गाउँदा, संगीत अनुसार वाद्यवादन गर्दा, नाटक मञ्चन र अभिनय गर्दा वा कलात्मक रूपमा नृत्य गर्दा मात्र रचना बढी जीवन्त हुन्छ । मानिसलाई रचनाले दिन खोजेको मनोरञ्जनको मिठास वा सन्देश सही रूपमा प्रकट हुन सक्छ । आफ्नो कला, प्रतिभा र परिश्रम

वापत प्रस्तोतालाई केही अधिकारहरू प्रतिलिपि अधिकार अन्तर्गत प्राप्त हुन्छ । ती अधिकारहरू निम्न छन्:-

- आफ्नो प्रस्तुतिको रेकर्ड गर्ने र प्रसार गर्ने
- त्यस्तो रेकर्डको पुनःउत्पादन गर्ने
- प्रस्तुतिलाई इन्टरनेटमा राख्ने आदि ।

यी अधिकार अनुसार प्रस्तुतिको कतै प्रयोग भएको अवस्थामा प्रस्तोतालाई त्यस वापत रोयल्टीको अंश (Remuneration) पाउने अधिकार रहन्छ । यसै गरी आफ्नो प्रस्तुतिमा नाम उल्लेख गर्न लगाउने र त्यसको ख्याती संरक्षण गर्ने जस्तो नैतिक अधिकार पनि प्रस्तोतालाई हुन्छ । रेकर्ड भएको भए सो वर्षवाट र नभएको भए सार्वजनिक प्रस्तुति भएको वर्षवाट ५० वर्षसम्म प्रस्तोताको अधिकार कायम रहन्छ ।

रेकर्ड उत्पादकको अधिकार

गायन, वादन, नृत्य वा अभिनय आदि प्रस्तुतिलाई रेकर्ड कम्पनीहरूले रेकर्ड गरेर उत्पादनको रूपमा बजारमा ल्याउँछन् । यस्तो काममा धेरै स्रोत, साधन, मेशिनरी, प्रविधि उपयोग हुन्छ । यसको लागि धेरै लगानीको आवश्यकता पर्दछ । यसरी उत्पादन भएका गीत संगीत वा अन्य रचनाका प्रतिहरू (CD, MP3) को बिक्री वा प्रसारण गर्दा केही लाभांश रेकर्ड उत्पादकले नपाउने हो भने यो कार्यमा लगानी भएको श्रम, साधन र पूँजीको असूली हुँदैन । यसैले रेकर्ड उत्पादक कम्पनीहरूलाई आफूले उत्पादन गरेको CD/MP3 को प्रतिलिपि बनाउने, बिक्री वितरण गर्ने, प्रसारण गर्ने र इन्टरनेटमा राख्न अनुमति दिने वा रोक्ने अधिकार हुन्छ । अनुमति दिएको अवस्थामा निश्चित रकम रोयल्टी लिने चलन हुन्छ ।

प्रसारण संस्थाको अधिकार

रचनाकारको रचना, प्रस्तोताको प्रस्तुति र रेकर्ड कम्पनीको रेकर्डलाई आम जनसमक्ष पुऱ्याउने काम रेडियो, टी.भी. आदि प्रसारण संस्थाहरूले गरेका हुन्छन् । रचनाको प्रचारप्रसार र प्रयोगलाई यी माध्यमले

सहज र व्यापक बनाई दिन्छन् । प्रसारण संस्थाको स्थापना र सञ्चालनमा पनि ठूलो पूँजी र प्रविधिको लगानी आवश्यक पर्दछ । त्यसैले यस्ता संस्थाले प्रसारण गरेका प्रसारणमा पनि उनिहरूको अधिकार रहने व्यवस्था प्रतिलिपि अधिकार कानूनमा गरिएको हुन्छ ।

आफ्नो प्रसारणको पुनः प्रसारण गर्ने (Rebroadcast), त्यसको रेकर्ड गर्ने (Recording) र त्यस्तो रेकर्डको प्रतिलिपि बनाउने (Copying) सर्वाधिकार प्रसारण संस्थालाई हुन्छ । प्रसारण भएको वर्षवाट ५० वर्षसम्म यस्तो अधिकार वहाल रहने कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

प्रतिलिपि अधिकारको व्यवस्थापन

प्रतिलिपि अधिकार कानूनले प्रतिलिपि अधिकार धनीको स्वीकृति विना कुनै पनि रचनाको उत्पादन, पुनःउत्पादन, प्रसारण र व्यावसायिक प्रयोग गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसैले कुनै पनि रचना वा प्रस्तुतिको प्रयोग गर्नु पर्दा हरेक प्रतिलिपि अधिकार धनीको स्वीकृति लिनु र प्रयोग गरे वापत रोयल्टी बुझाउन जानु ज्यादै जटिल, भन्फटपूर्ण, समय र साधन धेरै लाग्ने हुन्छ ।

यसै गरेर स्रष्टा, सर्जक, रचनाकार, प्रस्तोता आदि प्रतिलिपि अधिकार धनीलाई हरेक उत्पादक, प्रसारक र रचनाको प्रयोग गर्नेहरूसँग छुट्टाछुट्टै काम गर्नु पर्दा र रोयल्टी संकलन गरिरहन पर्दा कठिनाई हुन्छ । समय र साधन पनि ज्यादै खर्च हुन्छ । साँच्चै भन्नुपर्दा, पाउने लाभ भन्दा पनि यसको व्यवस्थापन लागत बढी हुन सक्छ ।

यसैले प्रतिलिपि अधिकार धनीहरूले आफ्नो प्रतिलिपि अधिकारको सामूहिक व्यवस्थापन गर्न सामूहिक व्यवस्थापन संगठन (Collective Management Organization -CMO) गठन गर्दछन् । यसलाई रोयल्टी संकलन संस्था पनि भनिन्छ । यस्तो संस्थालाई आफ्नो रचना वा कृतिको प्रतिलिपि अधिकार प्रयोग गर्न अनुमति दिने अख्तियारी दिन्छन् र रचना प्रयोग वापतको रोयल्टी पनि एकमुष्ट यही संस्थामार्फत प्राप्त गर्दछन् ।

प्रतिलिपि अधिकारजन्य वस्तुको पुनःउत्पादन, प्रसारण र प्रयोग गर्ने संस्थाहरूले पनि यी सामूहिक व्यवस्थापन संगठन (CMO) मार्फत एकमुष्ट अनुमति लिन्छन् र सो वापतको रोयल्टी यिनै संस्थालाई बुझाउँछन् । रोयल्टी संकलन संस्थाहरूको कामले प्रतिलिपि अधिकारजन्य वस्तुको प्रयोग र व्यवसाय सहज रूपमा विस्तार हुन्छ । रोयल्टी संकलन संस्था एकै किसिमका प्रतिलिपि अधिकार धनीहरूले एउटा मात्र स्थापना गरेको पाइन्छ । धेरै संस्था भए अनुमति दिने तथा रोयल्टी संकलन र वितरण गर्ने कार्यमा जटिलता आउँछ । यस्ता रोयल्टी संकलन संस्थाहरूको अन्य मुलुकका समान उद्देश्य भएका संस्थाहरूसँग पारस्परिक सम्बन्ध हुन्छ । यस्तो सम्बन्ध भएका संस्थाले एकअर्का मुलुकका प्रतिलिपि अधिकारजन्य वस्तुको प्रयोग गर्न स्वीकृति दिने र रोयल्टी उठाई पठाउने कार्य गर्दछन् । संक्षेपमा भन्दा रोयल्टी संकलन संस्थाका कार्यहरू निम्नानुसार हुन्छन्:-

- आफ्ना सदस्यहरूको प्रतिलिपि अधिकार भएको रचनाहरू प्रयोग गर्न अनुमति दिने,
- रोयल्टी दर निर्धारण गर्ने,
- प्रयोगकर्ताहरूबाट रोयल्टी संकलन गर्ने र प्रतिलिपि अधिकार धनीहरूलाई वितरण गर्ने,
- विदेशी मुलुकका रोयल्टी संकलन संस्थाहरूसँग पारस्परिक सहयोगको सम्भौता गरी रोयल्टी आदानप्रदानको कार्य गर्ने ।

नेपालमा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ अनुसार एक विधामा एउटा रोयल्टी संकलन संस्था स्थापना गर्न सकिने र यसको दर्ता तथा अनुगमन नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालयले गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रतिलिपि अधिकारका सीमा र अपवाद

बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको उद्देश्य सिर्जनात्मक कार्यलाई प्रोत्साहन गर्ने र त्यसबाट समाजलाई फाइदा उठाउने व्यवस्था गर्नु हो । स्रष्टा सर्जक, आविष्कारक र आम जनसमूदायको हित सन्तुलन गर्ने गरी यस सम्बन्धी कानून बनाइएको पाइन्छ ।

प्रतिलिपि अधिकारले कुनै पनि विचार वा धारणा उपर एकाधिकार प्रदान गर्दैन । केवल सादृश्य रूपमा प्रस्तुत अभिव्यक्तिको स्वरूपलाई मात्र संरक्षण गर्दछ ।

त्यो पनि मौलिक हुनु पर्दछ । यसै गरी व्यापक सार्वजनिक महत्वको सरकारी कार्यालय एवं अदालतका निर्णय र आदेशहरू पनि प्रतिलिपि अधिकारको दायर भन्दा बाहिर राखिएको पाइन्छ ।

प्रतिलिपि अधिकारको संरक्षण हुने अवधि कानूनले तोकेको हुन्छ । जस्तो कुनै रचनाको प्रतिलिपि अधिकार त्यसको रचनाकारको मृत्यु भएको न्यूनतम ५० वर्षसम्म रहने व्यवस्था छ । यसपछि त्यस्तो रचना सार्वजनिक सम्पत्ति हुन्छ । यसको उत्पादन, वितरण र प्रयोग गर्दा कसैको स्वीकृति लिन पर्दैन र कसैलाई रोयल्टी तिरी रहन पर्दैन । तर त्यस्तो मूल रचनालाई रूपान्तरण गरेर अर्को कृति तयार पारिएको र त्यसको प्रतिलिपि अधिकार अवधि समाप्त नभएको अवस्थामा भने नयाँ रूपान्तरित रचनाको प्रयोग गर्न स्वीकृति लिनुपर्ने हुन्छ । उदाहरणको लागि कुनै रचनाकारको मृत्यु भएको ५० वर्ष भै सकेको भए निजको रचनाहरूमा प्रतिलिपि अधिकार अवधि समाप्त भै सकेको हुन्छ । तर यदि ती रचनामा आधारित भै तयार पारिएको फिल्म वा गीत भए त्यस्ता फिल्म वा गीतहरूको भने प्रतिलिपि अधिकार अवधि कायमै रहेको अवस्था हुन सक्छ । यसैले त्यस्ता सिनेमा र गीतका हकमा सिनेमा उत्पादक वा संगीतका रचनाकार र प्रस्तोताहरूको स्वीकृति लिएर मात्र सार्वजनिक प्रयोग गर्नु पर्दछ ।

प्रतिलिपि अधिकार धनीको स्वीकृति विना पनि कुनै रचनाको प्रयोग गर्न पाउने विशेष व्यवस्था प्रतिलिपि अधिकार कानूनमा गरिएको पाइन्छ । यसलाई असल नियतको सिद्धान्त (**Fair Use Principle**) भनिन्छ । यसरी स्वतन्त्र रूपमा अरूको रचना प्रयोग गर्न सकिने अवस्था खास गरेर निम्न हुन्छन्:-

- कुनै रचनाको सानो अंश उद्धरण गर्दा,
- पढाउने कामको लागि प्रयोग गर्दा,
- समाचार संप्रेषण गर्दा,
- संग्रह वा व्यक्तिगत रूपमा प्रयोग गर्न एक प्रति प्रतिलिपि बनाउँदा ।

उल्लेखित अवस्थामा अरूको रचनाको कुनै सानो अंश उद्धरण गर्दा वा शैक्षिक प्रयोजन र समाचारको लागि अन्यको रचना प्रयोग गर्दा मूल रचना र रचनाकारको नाम तथा स्रोत भने खुलाउनु पर्दछ । व्यक्तिगत प्रयोजनका लागि एक प्रति बनाएकोमा त्यसको व्यावसायिक वा आर्थिक लाभ हुनेगरी प्रयोग गर्न हुँदैन ।

प्रतिलिपि अधिकारको उल्लंघन

प्रतिलिपि अधिकार धनीको स्वीकृति नलिई अरूको रचना उत्पादन, पुनःउत्पादन, रूपान्तरण, प्रदर्शन, प्रसारण वा प्रस्तुत गर्नु प्रतिलिपि अधिकारको उल्लंघन (Infringement) हो। प्रतिलिपि अधिकारको उल्लंघन गरेर हुने कामले स्रष्टा, सर्जक, कलाकारहरूले आफ्नो प्रतिभा र कला वापत पाउनु पर्ने आर्थिक लाभ र प्रतिष्ठा गुमाउँछन् र थप सिर्जनात्मक काम गर्न प्रोत्साहित हुँदैनन्। यसै गरेर प्रतिलिपि अधिकारजन्य उद्यम व्यवसायहरू जस्तै संगीत रेकर्डिङ, सिनेमा, प्रकाशन, प्रसारण, कम्प्युटर सफ्टवेयर उत्पादनलाई असर पर्दछ। त्यसबाट समाज र देशको साहित्य, कला र संस्कृतिको क्षेत्रमा मात्र नभएर रोजगारी र आमदानी समेतमा नोक्सान पुग्ने हुँदा आर्थिक-सामाजिक विकासमा नै हानी पुग्दछ। यसैले प्रतिलिपि अधिकार उल्लंघन गरेर हुने कामलाई कानूनले एक अपराधिक काम मानेको पाइन्छ। प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूले पनि प्रतिलिपि अधिकारको हक हनन हुने गरी भएका कामहरूलाई नियन्त्रण गर्न राज्यले पर्याप्त कानूनी र प्रशासनिक व्यवस्था गर्नुपर्ने निर्देश गरेका छन्।

प्रतिलिपि अधिकार उल्लंघनका प्रकृतिहरू केलाउँदा खास गरेर निम्न भेटिन्छन्:-

- अरूको रचनाको पूरै वा आंशिक अंश नक्कल गरेर आफ्नो रचना हो भनेर उत्पादन, बिक्री वितरण गर्ने एक खाले प्रवृत्ति छ जसलाई **Plagiarism** पनि भनिन्छ।
- अरूको रचना खास गरेर चर्चित पुस्तक, गीत संगीत, चलचित्र, कम्प्युटर सफ्टवेयर, भिडियो गेम आदिको विना अनुमति नक्कली उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्ने कार्य पनि भै रहेको देखिन्छ। यसलाई त प्रतिलिपि अधिकार कानूनले डकैती (**Piracy**) नै भन्दछ।
- अहिले डिजिटल प्रविधि र इन्टरनेटको प्रयोग व्यापक रूपमा हुने गरेको छ। यी प्रविधिबाट अरूको रचना तथा प्रतिलिपि अधिकार भएको वस्तुहरू **Download, Upload, P2P File sharing** गरेर बिक्री वितरण तथा आदान प्रदान हुने गरेको छ। यो प्रवृत्ति प्रतिलिपि अधिकार संरक्षणमा व्यापक चुनौतिको रूपमा उपस्थित छ।

कानूनी उपचारको व्यवस्था

प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूले प्रतिलिपि अधिकारको उल्लंघन हुने कार्यलाई रोक्न पर्याप्त कानूनी उपचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । विशेष गरेर प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी अपराधलाई नियन्त्रण गर्न देवानी र फौजदारी दुवै प्रकारका कानूनी उपचारको व्यवस्था गरिने र अन्य मुलुकबाट प्रतिलिपि अधिकार उल्लंघन गरेर माल वस्तु आयात हुनबाट रोक्न भंसारमा नै नियन्त्रण हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने जस्ता शर्त बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा राखिएका छन् । मेलमिलाप तथा मध्यस्थता जस्ता विवाद समाधानका सरल उपायहरू पनि अपनाउन सकिने प्रचलन छ ।

दण्ड सजायको व्यवस्था

प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ ले प्रतिलिपि अधिकारको उल्लंघनलाई फौजदारी प्रकृतिको अपराध मानेको छ र यस सम्बन्धी मुद्दाहरूलाई सरकारी मुद्दाहरूको सूचिमा राखेको छ । यसैले प्रतिलिपि अधिकारको धनीले आफ्नो प्रतिलिपि अधिकार उल्लंघन भएको अवस्थामा सिधै प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दिनु पर्दछ । यो एक विशेष प्रकारको गम्भिर अपराध मानेर नै होला प्रतिलिपि अधिकार उल्लंघन सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान र तहकिकात कम्तीमा प्रहरी निरीक्षक तहका प्रहरी कर्मचारीले गर्नु पर्ने ऐनमा उल्लेख छ । यसरी प्रतिलिपि अधिकार उल्लंघन सम्बन्धी मुद्दाहरू सरकारी वकिलको राय बमोजिम प्रहरी मार्फत सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पेश हुन्छन् । प्रतिलिपि अधिकार उल्लंघन गरेर गैरकानूनी काम हुन लागेको छ भन्ने उजुरी परेमा प्रहरीले शंकास्पद स्थानमा खानतलासी गर्ने र गैरकानूनी मालवस्तु जफत गरेर रोक्का राख्न सक्ने व्यवस्था समेत ऐनले गरेको छ । यसै गरेर प्रतिलिपि अधिकार ऐन अनुसार अनाधिकार प्रतिलिपिको पैठारी भएमा बढिमा २० दिनसम्म भंसार विन्दुमा रोक्न सक्ने अधिकार भंसार अधिकृतलाई रहेको छ ।

प्रतिलिपि अधिकार ऐन अनुसार कसैले प्रतिलिपि अधिकारको उल्लंघन गरेमा कसूरको मात्रा अनुसार दश हजार रुपैयाँदेखि एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ र दोस्रो पटकदेखि पटकै पिच्छे

बीस हजार रूपैयाँदेखि दुई लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ । त्यसरी प्रतिलिपि अधिकारको उल्लंघन हुने गरी प्रकाशन वा पुनरुत्पादन गरेको वा वितरण गरेको वा पुनरुत्पादन गर्न प्रयोग गरिएका सामग्रीहरू जफत हुनेछन् र संरक्षित अधिकारको उल्लंघन गर्ने व्यक्तिबाट प्रतिलिपि अधिकार प्राप्त व्यक्तिलाई परेको नोक्सानीको क्षतिपूर्ति समेत भराई दिनु पर्नेछ ।

कुनै रचनाको अनाधिकार प्रतिलिपिहरू पैठारी गरेमा त्यस्तो प्रतिलिपिहरू जफत गरी निजलाई कसूरको मात्रा अनुसार दश हजार रूपैयाँदेखि एकलाख रूपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ र प्रतिलिपि अधिकार प्राप्त व्यक्तिलाई त्यस्तो पैठारीबाट भएको नोक्सानीको क्षतिपूर्ति समेत सो पैठारी गर्ने व्यक्तिबाट भराई दिनु पर्नेछ । कसैले प्रतिलिपि अधिकार ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा लेखिएका अन्य कुनै कुरा उल्लंघन गरेमा कसूरको मात्रा अनुसार पाँचहजार रूपैयाँदेखि पचासहजार रूपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ ।

प्रतिलिपि अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय संरक्षण

प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धमा राज्यले कानून बनाएर संरक्षणको व्यवस्था गरेको हुन्छ । देशै पिच्छे फरक फरक व्यवस्था हुँदा एउटा मुलुकको रचनाको अन्य मुलुकहरूमा प्रतिलिपि अधिकारको संरक्षण गर्न कठिनाई हुन्छ । त्यस्ता कुरालाई सहज बनाउन सन् १८८६ मा स्वीजरल्याण्डको बर्नमा एउटा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि भएको थियो । यसलाई साहित्यिक र कलात्मक कामको संरक्षणको लागि बर्न महासन्धि (Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works) भनिन्छ । यसमा नेपाल लगायत हाल १६० मुलुकहरू सदस्य भएका छन् । यस महासन्धिले प्रतिलिपि अधिकार संरक्षणका लागि न्यूनतम मापदण्ड बनाएको छ । जसलाई यसका सदस्य मुलुकहरूले लागू गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अनुसार यो सन्धिका सदस्य राष्ट्रहरूले अर्को मुलुकको नागरिकको रचनालाई पनि आफ्नो मुलुकको नागरिकलाई दिने सरहको सुरक्षा दिनु पर्ने हुन्छ । प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी अन्य महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा उल्लेखनीय निम्न छन्:

- Rome Convention for the Protection of Performers, Producers of Phonograms and Broadcasting Organizations - 1961
- WIPO Copyright Treaty (WCT) – 1996
- WIPO Performances and Phonograms Treaty (WPPT) – 1996

बौद्धिक सम्पत्ति सम्बन्धी अन्य धेरै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू छन् । यी सन्धि सम्झौताहरूको प्रशासन गर्ने र विश्वभरि नै बौद्धिक सम्पत्ति व्यवस्था सुदृढ बनाउने काम विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संगठन (WIPO) ले गर्दछ । जेनेभामा प्रधान कार्यालय रहेको यो संस्था संयुक्त राष्ट्र संघको विशिष्टीकृत संस्था समेत हो । नेपाल यस संगठनको सदस्य रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९, नेपाल कानून किताव व्यवस्था समिति
- WIPO Copyright Treaty, 1996, WIPO Publication No. 226(E).
- WIPO Performances and Phonograms Treaty, 1996, WIPO Publication No. 227 (E).
- Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, WIPO Publication No. 187(E).
- Rome Convention, 1961, WIPO Publication No. 328(E).
- Understanding Copyright and Related Rights, WIPO Publication No. 909(E).
- नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालयको कार्यविधि, २०६१ ।
- नेपालको बौद्धिक सम्पत्ति व्यवस्था, बिसु. कुमार के.सी., प्रकाशक: घरेलु तथा साना उद्योग विभाग, त्रिपुरेश्वर ।

नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालय

रचना, ध्वनिअंकन, प्रस्तुति र प्रसारणको क्षेत्रमा प्रतिलिपि अधिकार र तत्सम्बन्धी अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणको लागि आवश्यक कार्य गर्न नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालयको स्थापना मिति २०६१।१।७ मा भएको हो । प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ र नियमावली, २०६१ अनुसार यस कार्यालयको मुख्य उद्देश्य र कामहरू निम्न रहेका छन् :

- प्रतिलिपि अधिकारजन्य रचनाहरूको दर्ता गर्ने र तिनको विवरण अध्यावधिक गर्ने,
- रोयल्टी संकलन संस्थाहरूको दर्ता गर्ने, ति संस्थाहरूको अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने र रोयल्टी दर सम्बन्धी उजुरी सुन्ने,
- सिर्जना, कला र प्रस्तुतिका क्षेत्रमा क्रियाशील स्रष्टाहरूको हितमा आवश्यक कार्य गर्ने,
- प्रतिलिपि अधिकार सम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

सम्पर्क:

नेपाल सरकार

सङ्घीय मामिला, संविधानसभा, संसदीय व्यवस्था तथा संस्कृति मन्त्रालय

नेपाल प्रतिलिपि अधिकार रजिष्ट्रारको कार्यालय

डिल्लीबजार, कलिकास्थान, काठमाडौं

पोष्ट बक्स नं. ४३०, फोन नं. ४४३११५५, फ्याक्स नं. ४४३११४४

email: info@nepalcopyright.gov.np, web: www.nepalcopyright.gov.np